

A KOLONIALIZMUS KETTŐS KÜLDETÉSE

SALGÓ LÁSZLÓ

A történészek annak egyértelműségéről, hogy mit jelent a kolonializmus az anyaország gazdasági, társadalmi *fejlődése* szempontjából, viszonylag keveset, legfeljebb a fokozatot, a kivételt képező Ibériai-félszigetet illetően vitatkoznak.

Az viszont, hogy milyen örökséget hagyott Ázsia, Afrika, Latin-Amerika országában a gyarmati múlt – nemritkán vitatott kérdés; az iménti fejlődéssel szembeállított *visszafejlődés*, s különösen a *kategorikus* visszafejlődés koncepciója nagyon is vitatható. Ez éppen olyan – csak ellenkező előjelű – szimplifikálás, mint a Rudyard Kipling-i „civilizációs küldetés” különféle változatainak elfogadása.

A gyarmati múlt örökségének, a kolonializmus küldetésének zsrnalisztikai leegyszerűsítéstől mentes tudományos elemzése – a történelmi kutatás kötelezettségének teljesítésén túl – nagy elméleti és politikai gyakorlati jelentősége miatt is mind nyilvánvalóbban szükséges.

Nem kevesebbről van szó, mint arról, hogy

1. a klasszikus kolonializmus alól felszabadult ázsiai és afrikai országok önállóságuk történelmi pillanatában milyen gazdasági és társadalmi alapról indulnak el; milyen érveket szolgáltatnak az Észak–Dél vita résztvevőinek;

2. ennek alapján a dekolonizációt követően objektíve és szubjektíve milyen gazdasági és társadalmi út választása lehetséges, illetve célszerű;

3. mennyire indokolt a harmadik világ sematikus egységes ábrázolása és globális kezelése helyett a sokrétű, így történelmi elemzésen alapuló helyes differenciálás.

Kipling „*Kelet, az Kelet – Nyugat, az Nyugat*” ismeretes aforizmája, regényírói szemlélete sajnos nemcsak angol, francia polgári tudósok, politikusok koncepcióiban kapott tudományos interpretálást. Talán felesleges, de indokolt emlékeztetni, hogy ez a „*mindent átfogó, egységes Kelet*” több változatában is felismerhető a nemzetközi munkásmozgalom két világháború közötti és azt követő vitáiban, és nem kevés, főleg ázsiai kommunista párt gyakorlatában is.

Jóllehet azóta az élet szolgáltatott jó néhány érvet a történelem tiszteletére – a kolonializmus valódi öröksége körüli tudományos és politikai szempontból nagyon is érdekes vita heve nem lanyhul. Sőt, Henry Brunschwig professzor „Mytes et réalités¹ de l’impérialisme colonial français” című munkája óta szinte állandósul.

Mi lehet a helyes válasz alapja mind a Nyugat abszolutizált „civilizációs missziójáról”, mind az egyértelmű, „pauperizálódásról” szóló vulgármaterialista nézetek cáfolatának, saját nagyon is gyakorlati jelentőségű, fontos koncepciónk megalapozásának?

¹ Henri BRUNSCHWIG: Mythes et réalités, de l’impérialisme colonial français. Párizs, 1960.

Véleményem szerint lényegében Marxnak az indiai brit uralom, az angol gyarmatosítás indiai következményeiről megfogalmazott tételét lehet továbbra is kiindulópontnak tekinteni. Mindenekelőtt éppen azért, mert Marx – a szimplifikálást elvetve – a „világ ipari műhelyévé” vált Anglia fejlődését szolgáló gyarmatosítást nem állítja szembe India egyértelmű *visszafejlődésével*.

Ellenkezőleg.

Marx nyomatékosan *kettős* küldetésről, *kettős* misszióról beszélt. Legyen szabad idézni a 30-as évek után meglehetősen elfelejtett marxi tételt: „Angliának *kettős* küldetés kell teljesítenie Indiában: az egyik romboló, a másik alkotó – a régi ázsiai társadalom megsemmisítése és a nyugati társadalom anyagi alapjainak lefektetése Ázsiában.”²

Az idézet után azonnal két megjegyzés kívánkozik: 1) ezen sorokat Marx 1853-ban írta a New York Daily Tribune számára; 2) a megállapítás pedig az akkor lényegében versenytárs nélküli *Angliára* és kivételes jelentőségű gyarmatára, *Indiára* vonatkozott.

Ebből következően a kolonializmus küldetésének e *kettős* következménye, jól lehet általánosságban mindenütt érvényes, mégsem azonos módon, azonos mértékben. Indiához képest különböző fokozatok léteznek, viszonylag nagy különbségek még az angol gyarmatbirodalom egészén belül is. Még inkább érvényesülnek egyedi sajátosságok a napóleoni háborúk után másodsor is Anglia nyomába szegődő és a null-ponttól startoló Franciaország és később megszerzett gyarmatai esetében. S érthetően még differenciáltabb képet nyújt e *kettős* tendencia a belga, a holland, a portugál kolonializmus kerekei között.

I.

A gyarmati uralom első, azaz *romboló* hatásáról különösen heves vita folyik a történeti irodalomban. A vita lényege abban a kérdésben foglalható össze, hogy a kolonializmus az alávetett területeken – alapvetően természetesen a mezőgazdaságban – vajon felbomlasztotta-e a tradicionális gazdasági–társadalmi viszonyokat, vagy csak felszíni változásokat hozott létre? Ismét mások szerint kifejezetten konzerválta a prekoloniális múltat. Ez utóbbi vélemények az *elmúlt években* felerősödtek. Ennek oka minden bizonnyal abban található, hogy a volt gyarmatok többségének mezőgazdasága éppen az a szektor, ahol a fejlett országokhoz képest mind szélesebbre nyílik a termelési olló, a három kontinens országaiban pedig mind súlyosabb az élelmezési gond; mind nagyobb az éhezők száma.

A kolonializmus – lett legyen angol vagy francia, belga vagy portugál – mindenütt megkezdte a hagyományos, prekoloniális társadalomnak, a faluközösségeknek, a törzsi rendszereknek rombolását. Ez aligha vitatható. Az is kétségtelen (amit Marx mond Indiáról), hogy ezek nem annyira a (brit) adószedő és az (angol) katona durva beavatkozása, mint inkább az (angol) tőke, az (angol) kereskedelem behatolása következtében bomlottak vagy bomlanak fel.

²MARX–ENGELS: Az indiai brit uralom eljövendő eredményei. Válogatott Művek I. Bp., 1949.

Az sem vitás, hogy Anglia ezzel a „történelem öntudatlan eszközéül szolgált”. A kérdésre azonban: hol tart a folyamat? – mind a mai napig csak differenciált válasz adható. Függs ez az illető terület fejlettségétől, illetve elmaradottságától a gyarmatosítás pillanatában, a földrajzi, a geológiai adottságoktól, a monopóliumok érdekelttségétől – és amire visszatérek –, a hódító hatalom kolonialista politikájának jellegétől.

Indiában a faluközösség felbomlását követően kialakuló földmagántulajdon, a különböző birtokrendszer (latifundiumok, nagygazdaságok), az adózás által követelt monetizáció, a pénz fokozódó szerepe, tehát a prekonoliális viszonyok rombolását követelő új elemek megjelenése nem jelentéktelen eredménnyel járt. Charles Bettelheim összesítése szerint a gyarmati időszakban végbement változások a mezőgazdaságban azt eredményezték, hogy India függetlenségének kikiáltása idején (1947-ben) „az indiai falvakba behatolt a kátpitalizmus”, a mezőgazdasági termékeknek – egyes államokban – már 40–45%-a került a piacra.³

India példája, a „hagyományos társadalomra mért halálos csapás” azonban a brit gyarmatbirodalom egészében is kivétel.

Franciaország 1870 után létrehozott „második gyarmatbirodalmában” az agónia sokkal hosszadalmasabb.

A francia kolonializmus sajátossága miatt a hagyományos társadalom alapjainak, a faluközösségeknek, a törzsi viszonyoknak a rombolása Észak-Afrika, a Maghreb és Indokína országaiban az 1954-es, illetve 1962-es távozásig sem fejeződött be teljesen.

Ami pedig francia Nyugat-Afrikát, tehát a Szaharától délre fekvő gyarmatokat illeti, a sajátos kolonializmus az első világháborúig a legtöbb gyarmaton óhatatlanul a törzsi viszonyok némileg korszerűsített konzerválását eredményezte.

Az 1853-as marxi tétel tehát – miszerint a kolonializmus a történelem öntudatlan eszközéül szolgált a tradicionális társadalomra mért halálos csapással – francia Nyugat-Afrika esetében csak általánosságban mondható érvényesnek.

Itt a tradicionális falusi társadalom, a törzsi viszonyok többé-kevésbé erős konzerválása abból a lényeges különbségből fakad, amely a brit, illetve a francia gyarmatpolitika között fennállott.

1. Az első okot említettem: Franciaország 1830, valójában 1870 után lényegében a null-ponttól restaurálta második gyarmatbirodalmát, és fáziskülönbséggel szegődött az addig rivális nélküli Anglia nyomába.

2. A megkésett francia kolonializmus 1870 után – az angol *gyarmati* imperializmussal ellentétben – közismerten *uzsorás* imperializmus. A két ország tőke kivitelének aránya, külkereskedelmének iránya jól érzékelteti a különbséget. Anglia 1914-ig évi átlagban összes tőke kivitelének, illetve külkereskedelmének 55–67%-át saját gyarmataira, illetve domíniumaiba irányította. Franciaország esetében viszont ez az arány kevesebb, mint 9–10%. Hozzáteve: ennek is a fele egyetlen területnek, a telepes-gyarmatnak számító Algériának jutott.

³ A francia professzor – mint Nehru kormányának meghívott szakértője – a hivatalos adatokat összegezi.

3. A harmadik ok – ami a francia gyarmatokon a törzsi viszonyok részleges konzerválását eredményezte – ebből következik.

Nemcsak ipari nyersanyag, energiahordozó, de Szenegál földimogyorója (arachide) kivételével számottevő mezőgazdasági termék a második világháborúig, sőt 1950-ig sem érkezik Franciaországba. Helyette a gyakran vadon termő növények, illetve állati termékek, az ún. „produits de cueillettes” jelentik az importcikkeket.⁴ A pálmamag, a kaucsuk, a fűszer stb. összeszedése, begyűjtése, emberi háton történő szállítása pedig – vasutak, korszerű kikötők építése, tőkekivitel helyett – a törzsi viszonyok konzerválásához járult hozzá. Az archaikus struktúrára épülő gazdasági, társadalmi, közigazgatási kolonialista formáció fenntartásával tehát Franciaország különösen a trópusi Afrikában alig, vagy csak részlegesen hajtotta végre romboló szerepét. Saját szempontjából is megkésett követelés volt a Kereskedelmi Kamara elnökének 1938-as követelése: gyapotot, jutát és más termékeket ne Indiából, hanem saját afrikai ültetvényeiről szerezze be a francia ipar . . .

Ezen örökségnek a következménye természetesen még súlyosabb a dekolonizáció után függetlenné vált francia gyarmatok szempontjából – a volt portugál Angolához, Mozambikhoz hasonlóan.

Először is a mezőgazdaság teljes elmaradottsága, a Szahel-övezet krónikus éhínsége közismert. Itt csak utalok erre, jöllehet az agrárkérdés egész komplexuma maga is külön vitaülést igényelne.

A mezőgazdaság örökségének további példátlanul súlyos következménye az *urbanizáció* féktelen felgyorsulása. Tény, hogy a világ, s különösen a harmadik világ nem mai keletű, általános jelenségével állunk szemben. Az ENSZ statisztikái szerint Latin-Amerikában a lakosság 60%-a él már a városokban. Ezeknek 2/3-a pedig bádogviskókban, favellákban. (Peru fővárosában, Limában a lakosság fele a földekről menekült illegális letelepedő.)

A volt francia Nyugat-Afrika városaiban – Angolához, Mozambikhoz hasonlóan – talán még súlyosabb a helyzet. A viszonylag legfejlettebb Elefántcsontpart és Szenegál fővárosának, Abidjannak és Dakarnak a lakossága már 1945–1960 között megkétszereződött, 1960-tól pedig 1980-ig közel 200%-kal nőtt ismét. Mauritánia fővárosa, Nouakchott lakossága az 1965. évi 6000-ról – az ENSZ statisztikák szerint – napjainkra 250 000-re nőtt. Ez nem kivétel, sőt nem is a legjeszűbb példa . . .

Ami a legelgondolkoztatóbb számoknál is szörnyűbb: ez a valóság, a helyszín képe, Nouakchott, Bombay, Kalkutta, Kairó, Rio de Janeiro „hidonville”-jeinek, bádogvárosainak, a termelőkből lett fogyasztók, a proletár helyetti „trópusi clochard” tömegek, illetve a még gazdagabb gazdagok és még szegényebb szegények kontrasztja. Mert mindez luxusnegyedek, legmodernebb szállodasorok, néha hatsávós autópályák és persze gyakran korszerű gyárak, üzemek mentén van együtt.

A napjainkra különösen felgyorsuló pauperizálódás – J. Suret-Canal szavaival – „a vidék, a földek kiürülésének folyamata”, tehát nem mond ellent a klasszikus kolonializmus utolsó, különösen a második világháború utáni fázisa alkotó küldetésének.

Ellenkezőleg.

⁴ Jean SURET-CANAL: Les origines et les traits particuliers de l'impérialisme français au debut du XIX. siècle. Les Cahiers du CERM N° 85 Párizs, 1970.

II.

A kolonializmus kettős missziójának második, tehát *alkotó* eleme, a nyugati társadalom alapjainak a lerakása, az infrastruktúra különösen a vasút építésében érvényesül elsődlegesen. Természetesen ez – még a mezőgazdaságnál is – jóval differenciáltabban.

Anglia és Franciaország említett gyarmatpolitikájának következtében az előbbi elsődlegesen Indiában, részben Egyiptomban, európai ütemű vasútépítéssel kezdődött.

Indiában 1846–1853 között épített első vasútvonalak hossza sokszorosa a mi budapest–váci első vonalunknak. Az 50-es évek végén az indiai szubkontinentst már 1600 mérföld, a századfordulóra 25 000 mérföld, az első világháború idején pedig 35 000, hamarosan pedig 43 000 mérföldnyi vasút hálózta be (India vasúthálózata ma negyedik a világon, az Egyesült Államokat, a Szovjetuniót, Kanadát követően). 1854-től hasonló ütemben létesül a távíró, a posta, az infrastruktúra egésze.⁵

Nem vitás, mindez kifejezetten a gyarmati uralmat és kizsákmányolást szolgálta, a stratégiai, katonai érdekek mellett. Ugyanakkor ezen létesítmények a gyarmati-kapitalista belső átalakuláshoz is hozzájárultak, segítségükkel az egységes nemzeti piac is kezdett kialakulni, az olcsó gyáripari termékek is behatoltak a falvak egy részébe, megvalósult a szubkontinens egységes irányítása.

A vasút, általában az infrastruktúra kiépítésével párhuzamosan, Indiában, Egyiptomban stb. – a polgári szakirodalom kifejezésével – a „westernizálás” sodrában megjelenik és fokozatosan fejlődik a nemzeti tőkével létesülő gyáripar is. Egészen addig, hogy a két világháború között már nemcsak indiai, egyiptomi nagyburzsoáziáról, de hazai monopol-tőkés csoportokról is lehet beszélni. Közismertek a Birla, a Tata, illetve az El misr konsernek, hogy csak a legnagyobbakat említsük.

A gyáripar – az egész gazdaság szerkezetében betöltött helyét és társadalmi hatását tekintve – a gyarmati uralom utolsó fél évszázada alatt – olyan lényegi tényezővé vált, amely nélkül az indiai, az egyiptomi társadalomtörténet mozgatorugói érthetetlenek. A modern kapitalista szektor közvetlenül ugyan a lakosság igen csekély hányadát foglalkoztatta, de valamilyen módon az indiai szubkontinens, részben Egyiptom egészének gazdasági és társadalmi folyamataira is észrevehető és több lényegi vonatkozásban meghatározó befolyást gyakorolt.

Az ipar fejlődésével összefüggő társadalmi kategóriák, a polgárság és a munkásság lett – relative kis számaránya ellenére is – az a két osztály, amelynek érdekei, törekvései, szervezetei, ideológiai uralták már a XX. századot. És hosszú távon velük kapcsolatos mindenfajta számottevő társadalmi-politikai mozgás.

Semmiképpen sem lehet tehát egyetérteni azzal a nézettel, hogy a gazdaság és a társadalom modern szektora, mint a kolonializmus terméke, egyszerűen idegen, elszigetelt test marad még Indiában is, amelytől függetlenül folytatta a szubkontinens a maga tulajdonképpeni tradicionális, prekoloniális életét.

Ha ezek után összehasonlítjuk az angol vasútépítést és a mégoly torz ipari tevékenységet Franciaországéval – különösen szembevetnő a két kolonializmus következményei

⁵ Dzs. NEHRU: Glimpses of world History. Bombay, 1958.

közötti eltérés, különbség. A francia gyarmatokon a tradicionális társadalom bomlasztása megkésett, a modern társadalom alapjainak lerakása pedig számos területen úgyszólván elmaradt.

A francia fináncsóke a XIX. sz. végétől – Németország kivételével – egész Európában, főleg a cári Oroszországban szinte minden vasútépítésben érdekelt. Összes tőke-kivitelének egynegyede egyedül Oroszországnak jutott. Ugyanakkor saját gyarmatain, Indokínától Afrikán át az Antillákig 1900 előtt mindössze 600 km vasútvonalat épített. Az első világháború kitörésekor ez együttesen sem éri el a 6000 km-t (5600 km). Érdemes ezt összevetni India említett adataival. A kép teljességéhez tartozik, hogy a francia tőke Algériában is lényegében keskeny nyomtávú ipari vasutakat épített. Indokína egyetlen, Haiphong–Hanoi–Saigon vonala pedig ekkor – és sajnos részben ma is – némi túlzással alig nagyobb kapacitású, mint a csillebérci úttörővasút. Jellemző, hogy francia tőkével a trópusi Afrikában egyetlen komoly vasútvonal épült, és pedig: Belga-Kongóban.

Az infrastruktúra egésze, különösen a vasút fejletlensége, inkább hiánya, teljes mértékben tükrözte Párizs gyarmatain az ipar – mind a francia, mind a nemzeti ipar – szintjét. Következésképpen az új osztályok, a nemzeti burzsoázia és a gyarmati proletariátus fejlettségét is. A francia modellhez hasonlóak a kettős következmények a legtovább kitartó gyarmati hatalom, Portugália kolonializmusa nyomán.

Összegezve: a különböző, sajátos fejlődés, különösen pedig a XIX. sz. végétől előre nem látható fejlődés alapján a kolonializmus kettős küldetése nyomán tehát mindenütt, Indiában és Guineában, Indonéziában és Angolában erősen eltérő szinteken, de létrejöttek azon objektív és szubjektív feltételek, amelyek következtében ismételtlen igazolódnak Engels szavai: az emberek akarják cselekedeteik célját, de nem akarják cselekedeteik eredményeit. Lord Dalhousi, az indiai első vasútvonal megépítése után még úgy vélte, hogy „amíg a nap az égen ragyog, brit lobogó leng India felett”.

A függetlenségi harcban általában azon gyarmatok és politikai szervezeteik jártak az élen, amelyek a kolonializmus kettős küldetése következtében a legkedvezőbb örökséggel startolhattak.

Ez az örökség azonban természetesen nem korlátozható a gazdaságra.

A politikai fejlődésnek sajátos, mondhatni éppen ezt cáfoló, ennek ellentmondó az eredménye. India, Egyiptom az egyik, Indokína országai, Kuba, Algéria, Angola, Mozambik a másfajta politikai fejlődés példáját szolgáltatja. Mind a függetlenségi harcban, mind az új hatalom jellegében.

Fontos ezen fejlődésbeli különbségek *múltbéli* okainak a vizsgálata. S nem kevésbé fontos a jövő szempontjából a „hogyan tovább?” megválaszolása, az eltérő örökség, a változatos feltételek összetett elemzése. Más szóval: milyen utat választanak, mely út, meddig s hogyan járható kapitalista, illetve szocialista orientációval.